

Теоретико-методологічні принципи та методичні підходи дослідженні трансформації територіальної організації АПК регіону

У роботі узагальнений та доповнений досвід дослідження агропромислового комплексу регіонального рівня. Розглядаються особливості процесу дослідження трансформації територіальної організації агропромислового комплексу регіонального рівня. Визначені аспекти проблеми розробки суспільно-географічної методики вивчення сучасного розвитку агропромислового комплексу на регіональному рівні та виявлення територіальної диференціації трансформаційних процесів в агропромисловому виробництві регіону. Автором визначені основні теоретико-методологічні принципи та методичні підходи дослідження зрушень у територіальній організації агропромислового комплексу, поданий їх аналіз.

Ключові слова: агропромисловий комплекс, агробизнес, трансформація, розвиток, структурні зрушення, методологія, методичний підхід.

Зважаючи на достатній методичний базис розробки проблем розвитку регіонального АПК, мусимо визнати, що сучасні тенденції ринкових процесів обумовлюють постановку та реалізацію певних аспектів, які не були враховані в методичних схемах попередніх досліджень. Дане твердження базується передусім на регіональних особливостях дослідження АПК, проблемі розвитку сучасних форм агропромислової інтеграції, методичних аспектів формування агропромислових кластерів на регіональному рівні. Тому постає питання розробки нової методичної схеми дослідження трансформаційних процесів в ТО регіонального АПК з урахуванням попереднього теоретико-методологічного та методичного досвіду географічної науки в цій галузі.

Важливе значення в процесі дослідження зрушень в агропромисловому комплексі різних територіальних рівнів набуває формулювання системи теоретико-методологічних принципів та методичних підходів. Дослідження територіальної трансформації агропромислового комплексу має ґрунтуватися на комплексному територіально-галузевому та системному аналізі з

використанням сукупності суспільно-географічних методів, прийомів та підходів. Методика суспільно-географічного дослідження спрямована на визначення тенденцій і напрямків розвитку регіонального АПК та виявлення сучасних форм геопросторової організації, які забезпечують ефективність його функціонування.

Дослідження АПК регіону базується на методиках та методичних схемах, представлених в працях як українських, так і російських вчених: В.В. Деречина, В.Г. Крючкова, Л.О. Мармуть, Я.Б. Олійника, М.М. Паламарчука, М.Д. Пістуна, А.М. Ракітнікова, В.Ф. Семенова, Т.М. Худякової. Аналіз сучасних наукових праць, присвячених проблемам формування та розвитку АПК в цілому, а також в межах окремих АПК обласного рівня, дозволяє виділити теоретико-методологічні та методичні дослідження агровиробничого потенціалу, формування агропродовольчих ринків, системи ринкового агросервісу, структурних зрушень в територіальній організації АПК. На сучасному етапі дослідження трансформаційних зрушень в територіальній організації АПК слід згадати праці І. Кавецького (1999), В.С. Грицьку (2000), Л.М. Богадьорової (2006), Т.Я. Олійника (2006), П.О. Сухого (2009).

Узагальнюючи наявний досвід досліджень, можна визначити такі аспекти проблеми розробки суспільно-географічної методики вивчення сучасного розвитку АПК на регіональному рівні та проблему виявлення територіальної диференціації трансформаційних процесів в агропромисловому виробництві регіону: посилення міжгалузевого та територіального підходу до дослідження АПК та його окремих компонентів; оцінку наявного стану розвитку комплексу на мезорегіональному та мікрорегіональному рівнях.

Процес дослідження вимагає застосування та дотримання як загальнонаукових (системна методологія, комплексний та історичний підходи, система математичних методів, методи класифікації та типізації), так і конкретно-наукових підходів та методів (суспільно-географічний підхід, порівняльно-географічний, економіко-статистичні методи, картографічні методи). Варто відзначити застосування *міждисциплінарного* підходу до

розгляду проблеми розвитку регіонального АПК, який є об'єктом вивчення різних наук, які розглядають проблеми АПК з різних позицій – починаючи з виробничої діяльності, соціальних проблем села та закінчуючи проблемами екологічно сталого розвитку агропромислового виробництва. Проте, зауважимо, що передусім важливими є врахування зв'язків в даному аспекті між економічною наукою та суспільної географії, що пов'язано зі специфікою комплексу як складного утворення на стику природних та суспільних систем. Тому, методичні особливості дослідження трансформаційних зрушень мають спиратися на категоріальний базис цих двох наук.

Основним при дослідженні АПК на різних територіальних рівнях в рамках географічної науки є *суспільно-географічний підхід*. Сутність даного підходу до дослідження процесів трансформації територіальної організації АПК регіону полягає в тому, що, по-перше, регіональний АПК розглядається з позицій всього регіонального господарського комплексу, по-друге, АПК регіону аналізується в загальній системі територіальних комплексів, а не сам по собі. В основі даного підходу до дослідження проблем територіальної трансформації АПК лежить міжгалузевий та територіальний аналіз, за якими передбачається аналіз не тільки економічних, але й соціальних аспектів, які розглядаються в діалектичній єдності. Застосування суспільно-географічного підходу дозволяє визначити територіальні відмінності характеру змін в регіональному АПК на різних територіально-ієрархічних рівнях, пояснити ці відмінності з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків. Проте, багатоаспектність функціонування АПК – складного об'єкту суспільно-географічного дослідження, – потребує також застосування та поєднання різних підходів під час нашого дослідження. Саме така позиція є необхідною умовою для успішного проведення всіх етапів дослідження та має спиратися на застосуванні таких наукових підходів, як: *системний, комплексний та історичний* [2, 3].

Системний підхід, який реалізується за допомогою методу системного аналізу, базується на двох основних аспектах: системно-структурному та

системно-функціональному. Системна методологія досить ґрунтовно розглянута та відображена у працях як вітчизняних, так і російських вчених-географів: В.С. Преображенського (1971, 1973), Ю.Г. Саушкіна (1973), С.Я. Ниммік (1976, 1971), Ю.І. Питюренка (1977, 1983), О.Г. Топчієва (1979, 1988), Б.С. Хорєва (1981), М.С. Мироненка (1981), І.Т. Твердохлебова (1982), Г.В. Балабанова (1992), І.Г. Черваньова (2000), М.В. Багрова (2000), В.О. Бокова (2000), С.П. Сонька (2006). Важливою особливістю регіонального АПК як системного утворення та як об'єкту управління є *емерджентність* – властивість цілісності системи, яка не характерна елементам, що складають цю систему, при розгляді їх окремо, поза системою. Підкреслюючи значення системної методології, варто відмітити, що застосування системного підходу забезпечує процес дослідження певною програмою дій, спрямовуючи увагу дослідника на найбільш суттєві внутрішні та зовнішні зв'язки, які обумовлюють процеси розвитку об'єкта, який досліджується.

Застосування *системно-структурного підходу* дає змогу досліднику розглядати АПК як цілісну систему, утворену зі структурних елементів. Призначення цього підходу полягає у розробці цілей, засобів, методів та основних напрямків дослідження.

Системно-функціональний підхід дає можливість досліднику розглядати функціонування системи в цілому, розкрити функціональну цілісність АПК. Даний підхід впливає з формулювання цільової настанови й функцій сучасного розвитку АПК регіонального рівня як системного утворення. Як справедливо зазначено у колективній монографії, функціональний підхід дає «можливість сформулювати та обґрунтувати функціональну диференціацію змін функцій об'єкту дослідження».

Використання *комплексного підходу* припускає врахування всього спектру факторів функціонування та розвитку системи, розкриття протікання процесів та виявлення об'єктивних закономірностей формування АПК.

Історичний підхід – дослідження територіальної організації АПК у часі, виявлення тенденцій та розкриття закономірностей переходу досліджуваного явища з одного якісного стану в інше.

Останнім часом в методичному арсеналі суспільної географічної науки з'явився та активно впроваджується якісно новий підхід, який несе специфіку ринкових відносин – це *геомаркетинговий підхід*, запропонований Г.В. Балабановим (1999) [1]. Слід підкреслити важливість врахування маркетингової складової в сучасній територіальній організації АПК. Сутність даного підходу базується на з'ясуванні територіальних відмінностей попиту на продукти харчування; застосуванні регіонально-галузевого аналізу попиту; дослідження територіальної диференціації ціноутворення на продукти харчування та фактори, що на них впливають, окрім цього-побудову прогнозів розвитку продовольчих ринків. Використання даного підходу знайшло відображення також у працях І. Кавецького (1999) та П.О. Сухого (2009).

На основі опрацьованих джерел можна визначити, що розроблені попередниками методичні схеми дослідження територіальної організації АПК базуються на трьох основних етапах вивчення: на *першому* аналізується агровиробничий потенціал формування АПК регіону, проводиться його комплексна суспільно-географічна оцінка. *Другий* етап досліджень присвячується всебічному аналізу галузевої та територіальної структур, враховуючи принцип інтегрованості та комплексності. Важливою складовою є аналіз динамічних змін, що позначилися за певний часовий проміжок. На *третьому* етапі дослідження окреслюються результати та будується прогноз перспективного розвитку територіальної організації АПК.

Суспільно-географічне дослідження трансформаційних процесів в територіальній організації АПК має на меті аналіз сучасного стану та виявлення тенденцій і перспектив розвитку агропромислового виробництва в умовах ринку. Досягнення цієї мети вимагає визначення та дотримання основних принципів дослідження, причому застосування як загальнонаукових принципів,

так і спеціальних методичних принципів в рамках розгляду конкретної дослідницької проблеми.

Серед загальнотеоретичних варто відмітити наступні: принцип діалектизму, принцип системності, принцип цілісності, принцип історизму, принцип детермінізму. Методологічні принципи і методологічні прийоми всіх суспільно-географічних досліджень визначаються суспільним характером і географічністю (комплексністю, територіальністю та ін.) досліджуваних явищ та процесів. Головним загальнометодологічним принципом в області суспільних наук (та інших наук) є *діалектичний*. Він дозволяє на основі законів діалектики (про загальні взаємозв'язок та взаємообумовленість явищ та процесів, перехід кількісних змін в якісні, єдності та боротьби протилежностей) розкрити справжні закономірності та рушійні сили розвитку суспільних процесів і на цій базі формувати механізми управління. У площині нашого дослідження, передусім, цей принцип застосовується у розгляді єдності двох протилежних за сутністю процесів сучасного розвитку АПК – дезінтеграції та інтеграції. Розглянемо основні теоретико-методологічні принципи дослідження трансформації територіальної організації АПК регіону.

1. Принцип територіальності (територіально-ієрархічної організації) є невід'ємною складовою суспільно-географічного дослідження. Сутність його полягає у прив'язці досліджуваних явищ до конкретної території різного масштабу – починаючи від національного рівня і закінчуючи субрегіональним та мезорегіональним, а деяких випадках навіть на рівні сільських рад (локальний рівень). Слід відмітити, що значення певних факторів та протікання процесів розвитку досліджуваного явища є різними в межах окремих територіальних рівнів, що також треба враховувати при дослідженні. Даний принцип націлює на пошук та виявлення територіальних відмінностей, особливостей територіального розміщення.

Дослідження АПК в межах регіону спирається нами на визначенні територіально-ієрархічних рівнів дослідження: регіональний рівень – в межах області; субрегіональний – в межах декількох адміністративних одиниць чи

крупних зон агропромислового виробництва в межах області; мезорегіональний – в межах окремих адміністративних районів та міськрад; локальний – в межах сілрад; окремо виділяється точковий рівень – в межах окремих господарств.

2. Принцип диференційованого підходу до аналізу суспільно-географічних факторів формування АПК. Зміст протікання певних факторів на різних територіальних рівнях є неоднаковим. Дотримання даного принципу дозволяє зрозуміти залежність протікання процесів розвитку регіонального АПК від дії окремих факторів. Основна сукупність факторів розвитку ТО АПК представлена на рис. 1. Загальні фактори, протікання та вплив яких простежується на формування та розвитку всіх територіальних рівнів АПК, так і група факторів геопросторової диференціації, дія яких диференційована в залежності від територіального рівня. Особливе значення відіграє дія природних факторів, зміст впливу яких обумовлює процеси спеціалізації сировинної ланки АПК – сільського господарства та його складових: рослинництва та тваринництва. Зауважимо, що визначальним чинником, що впливає на дію інших факторів є суспільно-географічне положення території.

Рис. 1. Фактори розвитку АПК

3. Принцип системності або принцип системного підходу до дослідження трансформаційних процесів в територіальній організації АПК полягає в розгляді процесів розвитку АПК як єдиної системи взаємозв'язаних виробництв, що мають складну структуру та зв'язки між собою. Даний принцип дозволяє здійснити сучасне структурування АПК відповідно до потреб та вимог ринкової економіки. Окрім цього важливість використання даного принципу полягає у визначенні завдань розвитку АПК та на основі побудови системної моделі («мета – дія – результат») дозволяє спрогнозувати протікання процесів розвитку АПК в майбутньому. Системний підхід в дослідженні АПК, який реалізується, передусім, за допомогою системно-структурного аналізу, дозволяє успішно вивчити наступні особливості комплексу:

- виявити сучасну структуру АПК, основні елементи системи, внутрішні та зовнішні зв'язки, що впливають на формування АПК як цілісної системи;
- визначити основні цілі та завдання ефективного функціонування та розвитку комплексу в сучасних ринкових умовах;
- виявити негативні тенденції сучасного розвитку АПК;
- визначити найбільш оптимальні та науково обґрунтовані шляхи розвитку АПК, у тому числі систему ефективного управління комплексом.

Реалізація системного підходу при вирішенні проблеми включає наступні етапи: 1) пошук можливих варіантів вирішення проблеми; 2) визначення наслідків використання кожного з можливих варіантів рішення; 3) використання об'єктивних стверджень або критеріїв, які вказують, чи є одне з рішень більш переважним, ніж інші. Використання системного підходу можливе на різних етапах дослідження. Особливого значення використання системного підходу набуває на заключному етапі дослідження, коли є необхідність планування та прогнозування процесів розвитку регіонального АПК на перспективу.

4. Принцип ретроспективного і перспективного аналізу, або аналізу динамічних процесів. Об'єктивно існуючий світ постійно знаходиться у русі, а

тому, розгляд і дослідження певного явища необхідно проводити з позицій динаміки, постійних кількісних та якісних змін у структурі системи. В межах реалізації даного підходу варто застосовувати ретроспективний та перспективний аналіз. Сутність даного аналізу полягає у вивченні змін, що відбулись з досліджуваним явищем протягом певного проміжку часу та на перспективу. Зауважимо, що використання даного аналізу має місце як при проведенні критичного аналізу теоретико-наукової бази дослідження (ретроспективний аналіз джерел з проблематики дослідження від ранніх до більш останніх за часом), так і при кількісному аналізі змін в агропромисловому виробництві з використанням системи показників.

5. Принцип врахування причинно-наслідкових зв'язків. Полягає в об'єктивній обумовленості всіх явищ природи та суспільства. Кожне явище має свої причинно-наслідкові зв'язки, тому і досліджувати певні процеси та явища необхідно з позицій пошуку причин та можливих наслідків, побудови системи закономірностей, що виводяться з досліджень динаміки та виявлення тенденцій розвитку досліджуваного об'єкту. Даний принцип дозволяє досліднику виявити об'єктивні та суб'єктивні причини протікання певних процесів, що впливають та обумовлюють розвиток досліджуваного об'єкту.

6. Принцип поєднання територіального та галузевого аналізу. Застосування даного принципу дасть змогу поєднати аналіз територіальних відмінностей та виявлення галузевих диспропорцій в межах агропромислового процесу в регіоні.

7. Принцип врахування економічної доцільності. Будь-яке дослідження має свою мету, яка обумовлена її практичною реалізацією. Особливо важливою дана обставина є при дослідженні економічних проблем. Кожне економічне явище має розглядатися з позицій його значимості на кінцевий результат, який націлений на практичне значення.

8. Принцип продовольчої безпеки. Кожна держава вибудовує власну політику продовольчої безпеки, виходячи з власних ресурсів та можливостей. Даний принцип враховує пріоритетне дослідження тих виробництв АПК, які на

даному етапі розвитку формують експортний та продовольчий потенціал держави.

9. Принцип екологічної безпеки. Реалізація даного принципу має спиратися на дотриманні науково обґрунтованих норм ведення сільськогосподарського виробництва. Крім того, важливого значення має дотримання основних екологічних вимог при проведенні меліоративних заходів, що мають місце в зонах ризикованого землеробства.

10. Принцип радикальних змін в землеволодінні та землекористуванні. Впровадження ринкових механізмів розвитку в АПК зумовило перерозподіл власників і користувачів земельних ресурсів, зокрема сільськогосподарських угідь, з'явилась нова форма в системі землеволодінні та землекористуванні – оренда землі. Тому важливим в процесі дослідження змін в регіональному АПК враховувати цю складову як важливу умову сучасного функціонування агропромислового виробництва.

11. Принцип зміни домінант формування інтеграційних зв'язків. Даний принцип витікає з необхідності розгляду сучасних видів та форм агропромислової інтеграції, які впливають на формування та розвиток сучасного АПК. Особливої уваги треба приділяти аналізу форм агропромислово-фінансової та агросервісної інтеграції.

12. Принцип впровадження науково-інноваційних методів управління та розвитку агропромислового виробництва. Даний принцип вимагає сприяння широкому запровадженню та застосуванню здобутків науково-інноваційного прогресу у сучасному АПК на різних територіально-ієрархічних рівнях, зокрема впровадженню нових методів зрошення та інтенсивного господарювання.

13. Принцип пріоритетності формування агропромислових кластерів. Досвід зарубіжних держав свідчить про ефективність впровадження технологій кластерного підходу до організації та розвитку окремих виробництв, зокрема в продовольчій сфері. Формування засад створення агропромислових кластерів на території основних аграрних регіонів має стати пріоритетним. Застосування

даного принципу спирається на визначенні основних методичних параметрів та особливостей обґрунтування створення агропромислових кластерів.

Таким чином, суспільно-географічне дослідження трансформаційних процесів в територіальній організації АПК має на меті аналіз сучасного стану та виявлення тенденцій і перспектив розвитку агропромислового виробництва в умовах ринку. Досягнення цієї мети вимагає визначення та дотримання основних принципів дослідження, причому застосування як загальнонаукових принципів, так і спеціальних методичних принципів в рамках розгляду конкретної дослідницької проблеми.

Джерела та література

1. Балабанов Г.В., Кобзев О.М., Семенченко Г.В. Трансформація структури сільськогосподарського виробництва України: регіональний аспект / Геннадій Васильович Балабанов, Олександр Миколайович Кобзев, Ганна Валентинівна Семенченко. – Київ, УАРР / ПАП, 2000. – 29 с.
2. Саркісов А.Ю. Особливості та тенденції сучасного розвитку АПК Херсонської області / Аршавір Саркісов // Культура народів Причорномор'я. – 2010. – № 177. – С. 131-133
3. Саркісов А.Ю. Теоретико-методологічні принципи дослідження трансформації територіальної організації АПК в сучасних умовах / Аршавір Саркісов // Культура народів Причорномор'я. – 2010. – № 191. – С. 7-9

Аршавір Саркісов. Теоретико-методологические принципы и методические подходы исследованию трансформации территориальной организации АПК региона

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, агробизнес, трансформация, развитие, структурные сдвиги, методология, методический подход.

В работе обобщен и дополнен опыт исследования агропромышленного комплекса регионального уровня. Рассматриваются особенности процесса исследования трансформации территориальной организации агропромышленного комплекса регионального уровня. Определены аспекты проблемы разработки общественно-географической методики изучения современного развития агропромышленного комплекса на региональном уровне и выявления территориальной дифференциации трансформационных процессов в агропромышленном производстве региона.

Исследование территориальной трансформации агропромышленного комплекса должно основываться на комплексном территориально-отраслевом и системном анализе с использованием совокупности общественно-географических методов, приемов и подходов. Методика общественно-географического исследования направлена на определение

тенденций и направлений развития регионального АПК и выявление современных форм геопространственной организации, обеспечивающих эффективность его функционирования.

Общественно-географическое исследование трансформационных процессов в территориальной организации АПК имеет целью анализ современного состояния и выявления тенденций и перспектив развития агропромышленного производства в условиях рынка. Достижение этой цели требует определения и соблюдения основных принципов исследования, причем применение как общенаучных принципов, так и специальных методических принципов в рамках рассмотрения конкретной исследовательской проблемы. В работе определены основные теоретико-методологические принципы и методические подходы исследования сдвигов в территориальной организации агропромышленного комплекса, представлен их анализ.

Arshavir Sarkisov. Theoretical and methodological principles and methodological approaches in the study of the transformation of the territorial organization of agribusiness in the region

Keywords: agrarian and industrial complex, agribusiness, transformation, development, structural changes, methodology, methodological approach.

The paper summarizes the research experience and supplemented agribusiness regional level. The features of the research process of transformation of the territorial organization of agroindustrial complex regional level. In this paper the author defines aspects of the development of socio-geographical study of modern methods of agriculture on the regional level and the identification of territorial differentiation of transformation processes in agricultural production in the region.

The study of territorial transformation agribusiness should be based on an integrated territorial and sectoral and system analysis using a set of socio-geographical methods, techniques and approaches. The methodology of socio-geographical study aimed to determine the trends and directions of development of regional agriculture and identification of modern forms of geospatial organizations providing efficiency of its operation.

Socio-geographical study of the transformation processes in the territorial organization of the agribusiness aims to analyze the current situation and trends and prospects of development of agricultural production in the conditions of the market. Achieving this goal requires the definition and the basic principles of research, and the application of general scientific principles as well as specific methodological principles in the consideration of a particular research problem. The paper identifies the main theoretical and methodological principles and methodological approaches in the study of shifts of the territorial organization of agriculture.